

Den fullkomnade människan

Vägledning på via perfectionis i tre vadstenensiska predikningar

KATARINA HALLQVIST

Den medeltida pilgrimen passerar vid sydöstra hörnet den röda stenen med löfte om avlat¹ och stiger genom Förlåtelsens port in i Vadstena klosterkyrka. Han möts av *Cantus sororum*, Systrarnas sång, som låter honom förnimma ”en viss frånvaro av tid”.² Det är den sjunde oktober och den Heliga Birgittas kanonisationsdag. Han stannar i vördnadsfull bön inför silverskrinet med helgonets relik och deltar i någon eller några av de gudstjänster som firas under dagen, då han också får höra predikan. På vägen ut sätter han vid det nordöstra hörnet handen i väggens fingerhåll, symboliserande Kristi fem sår.³ Syndaförlåtelsens port⁴ står i den jordiska kyrkan öppen för honom. Den frommes hela liv är destinerat mot himlen, den mest fulländade av katedraler. Där ska han, fullkomnad efter livsresan, en gång stiga från gatans timliga smuts och larm in genom porten till evighetens renhet och ljus och stämma in i *cantus angelorum*, änglarnas sång.

Han behöver arbeta med sig själv enligt den kateketiska undervisning han fått i hem och gudstjänst för att steg för steg bygga sitt fullkomnade och kunna dö rätt förberedd. Prästen visar på helgonen, vilka lyckats efterlikna Kristus och som nu den enskilde uppmanas att ta efter. Vi ska i det följande se på vilken vägledning den enskilda medeltidsmänniskan kunde få genom att vallfärda till Vadstena och

1 Jörgensen 1942, s. 261.

2 Birgitta, *Extr.* 10.

3 Jörgensen 1942, s. 261.

4 Birgitta, *Extr.* 31.

höra predikan på kanonisationsdagen för klostrets egen *mater patrona*, den Heliga Birgitta.

Det tycks mig som om det i vadstenensisk predikan finns en stor omsorg om auditoriet, antingen det är klosterfolket eller allmänheten. Predikanterna förefaller mig medvetna om sitt ansvar som vägledare för människor som sätter sin tillit till dem. Jag har därför funnit det intressant att studera vilka retoriska grepp och pedagogiska metoder de birgittinska bröderna använder sig av i den undervisning de förmedlar i sina predikningar och var de lägger sin etiska emfas.

Vadstena klosterkyrka är byggd enligt Birgittas egna anvisningar och har, för att vara klosterkyrka, ovanligt stort utrymme för vanligt folk. Birgitta gav även anvisningar om i vilken omfattning och på vilket sätt bröderna skulle predika⁵ och deras predikokonst var känd och uppskattad. Jag har funnit det intressant att då också reflektera över att man finner Birgittas kanonisationsdag lämplig som en dag då det bör undervisas om huvudsynder och dygder. Var det en stor vallfartsdag då viktig undervisning nådde många? Denna studie ska ses som en del av den ganska nyligen etablerade forskningen rörande det moraliska innehållet i vadstenensisk predikan.

Med Bengt Ingmar Kilströms resultat i avhandlingen *Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden* som utgångspunkt har jag undersökt vilka källor bröderna kan tänkas ha till den vägledning de presenterar för den soteriologiska uppgift den enskilde har på sin livsväg, det vill säga hur han ska arbeta för sin själs frälsning. Jag har också eftersökt birgittinska särdrag.

De predikningar som var och en tas upp ges först en presentation med avseende på författaren, handskriften de hämtats ifrån samt datering. Tillsammans med en sammanfattning av innehållet görs så en analys gällande Situation, Syfte och Strategi.

Undersökningsmaterialet utgörs av tre predikningar från Vadstena kloster för den Heliga Birgittas kanonisationsdag. Den äldsta är från det utgående 1300-talet, den yngsta från åren runt 1500, medan

⁵ Birgitta, *Reg. Salv.* 15 samt *Extr.* 23.

den däremellan är från klostrets blomstringstid under 1400-talet. Den sistnämnda finns utgiven, medan de båda förra är opublicerade. De är valda med tanke på spridningen i tid samt på den goda kvaliteten författarna står för. Dessa tillhörde alla de bröder som fick predika vid de större tillfällena och hade också viktiga reseuppdrag för klostrets räkning.⁶

Frälsningsvägen är en rörelse bort från synden, om vilken man därför måste ha kännedom, och fram emot ett fullkommande i saligheterna. När det gäller befintlig forskning om medeltida predikan och synd i allmänhet kan nämnas antologin *Sin in Medieval and Early Modern Culture* samt arbeten av Kimberly A. Rivers och Siegfried Wenzel.⁷ Gällande forskningen på Vadstena-predikans moraliska innehåll är materialet hittills magert. Erik Claeson berör ämnet i sin studie av några av Nicolaus Ragvaldis predikningar till systrarna i masteruppsatsen ”*Låt inte vår vilja ske, utan Jesu Kristi*”.⁸ En del berörs också på skilda håll i Roger Anderssons arbeten, till exempel *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare*.⁹ Detta talar för att mycket kan utvecklas gällande forskningen på det moraliska innehållet i vadstenensisk predikan. Med denna uppsats önskar jag lämna ett bidrag till det.

Bakgrund

Livets skola var för den medeltida människan ett livslångt lärande i konsten att dö rätt förberedd, för att få tillträde till himlen, *ars moriendi*. Kyrkan bistod i dödsstunden med sjukkommunion och sista smörjelsen samt en dödsförberedande ritual med ett frågeprogram där det gällde att kunna svara ja på samtliga frågor.¹⁰ Att dö med

6 Deras biografier, vilka till stor del grundar sig på Vadstenadiariet, återfinns i Silfverstolpe 1898: Torirus Andree s. 112–113, Acho Iohannis s. 125–127, Johannes Borquardi s. 85–86 samt Nicolaus Ragvaldi s. 94–95.

7 Newhauser & Ridyard 2012; Rivers 2010; Wenzel 2015.

8 Claeson 2014.

9 Andersson 2001.

10 Fallberg Sundmark 2009, s. 39–45.

samvetet tyngt av oförlåtna synder skulle medföra hårda straff på den andra sidan och det var därför mycket angeläget att bikta dem och få dem förlåtna innan det var för sent.

Från dopet och hela vägen genom livet erbjöds den enskilde undervisning i både hemmet och kyrkan. Detta verkställdes genom de krav som ställdes på föräldrar och faddrar vid dopet om att förmedla trons grundläggande elementa till barnet, genom offentlig undervisning i framför allt predikan samt i bikten, då prästen kunde få insyn i den enskildes kunskaper och komplettera dem. Den kristne bereddes grundläggande undervisning om trosbekännelsen, Fader Vår och Ave Maria. Därutöver fick han framför allt genom predikan också ökade kunskaper om de sju huvudsynderna¹¹ och deras bote-medel samt Tio Guds bud, vilka i den utgående medeltiden skulle komma att överta förstaplatsen i den moraliska undervisningen från huvudsynderna efter nominalismens hävdande av den fria viljan och synden som något valbart och icke-habitueellt.¹²

Septenariusmetoden

För en rätt bikt var syndakännedom en förutsättning. Den från Fjärde Laterankonciliet (1215) obligatoriska bikten var i sin tur en förutsättning för att få gå i kommunionen, som var allmänt påbjuden på Påskdagen. Under övriga året var det oftast endast prästerna som i församlingens åsyn kommunicerade. Quadragesimaltiden, fastepe-

11 Det bör skiljas på huvudsynder och dödssynder. De senare var under sentantiken något som betecknade ett fullständigt avfall från kyrkan, vilket ledde till anatema eller *excommunicatio maior* (det stora bannet – båda termerna betecknar samma sak: att en person blev fullständigt avskuren från kyrkans och samhällets gemenskap och överlämnad åt djävulen), medan de förra handlar om något i det inre som kan helas på ett positivt sätt genom de olika soteriologiska schemata som uppställdes. Mot slutet av medeltiden dyker benämningen dödssynd upp som synonym för huvudsynd, förmodligen därför att det hos huvudsynderna finns olika grader, där vissa är förlåtliga medan andra är dödliga, dvs. leder till själens eviga död (se t.ex. Kilström 1958, s. 35 eller Nilsson 2005, s. 67).

12 Kilström 1958, s. 53, 82.

rioden före påsk, blev därför den årliga biktens tid.¹³ Det blev naturligt att då också speciellt vinnlägga sig om undervisningsaspekten i predikningarna under denna fasta. Bikten utvecklades nämligen till ett salighetsmedel, nödvändigt för frälsningen i samma grad som dopet. Eftersom bikten skulle medföra ett återinsättande i nåden, behövde den vara fullständig och för att uppnå det krävdes en undervisning som gjorde insikten om synd möjlig. Syndakategorierna blev med tiden allt fler och dessa gick vid biktillfället igenom enligt schema. Prästen frågade och bistod med undervisning då kunskapsluckor upptäcktes hos den biktande.¹⁴ Den undervisning som den kristne erbjöds vilade således på tre ben: hemmet, predikan och bikten.

Läran om huvudsynderna fanns redan i antiken och fördes till väst genom Johannes Cassianus, men det är framför allt genom Gregorius den store vi fått grunden för den västliga läran. I sin kommentar till Jobs bok, *Moralia in Iob*, anger han högmodet som modersynden varur de andra föds:

Högmodet är nämligen roten till allt ont, sägs det, vilket skriften omvittnar: *Ty övermodet börjar med synd.* (Syr 10:13) Men som dess första avkomma skjuter tvivelsutan sju huvudsynder fram från denna giftiga rot, nämligen fåfänga, avund, vrede, leda, girighet, frosseri, vållust. Ty eftersom han sörjde över att vi hölls fångna av dessa högmodets sju synder, fördenskull kom vår Förlossare till vår befrielses andliga strid, full av den sjufaldiga nådens ande.¹⁵ (Min övers.)

13 Kilström 1958, s. 32, 109.

14 Kilström 1958, s. 114–117.

15 *Radix quippe cuncti mali superbia est, de qua, scriptura attestante, dicitur: 'Initium omnis peccati superbia.' Primae autem eius soboles, septem nimirum principalia vitia, de hac virulenta radice proferuntur, scilicet inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, uentris ingluuies, luxuria. Nam quia his septem superbiae vitiiis nos captos doluit, idcirco Redemptor noster ad spirituale liberationis proelium spiritu septiformis gratiae plenus uenit.* Gregorius Magnus, *Moralia in Iob*, 31:45.

Gregorius grundlade här tanken om syndernas genetik. Varje huvudsynd tänktes ha ett antal *species*, avkommor, i form av följsynder. Motsvarande gällde dygderna. Dessa kunde åskådliggöras i konsten som rikt förgrenade träd. Lasternas träd växer således upp från *Superbia*, medan Dygdernas träd har *Humilitas*, ödmjukheten, till rot.¹⁶

Under 1100-talet fick undervisningen en alltmer soteriologisk, frälsningsinriktad, karaktär. Paris-munken Hugo av S:t Victor tecknade en *ordo salutis*, frälsningsordning, där han ställde upp fem septenarier, sjutalskategorier, som tillsammans bildade en väg från synd till fullkomnande: Han utgick från de sju huvudsynderna, vilka var och en följdes av en av de sju bönerna i Fader Vår, därefter på samma sätt den Helige Andes sju gåvor, de sju dygderna och till sist de sju saligheterna.¹⁷ Att ställa upp kategorier i schemata som grundar sig på siffror torde vara både retoriskt och mnemotekniskt värdefullt. Minnesverser förekom ofta i litteraturen och huvudsyndernas begynnelsebokstäver bildade minnesordet *SIIAAGL* – *superbia, invidia, ira, acedia, avaritia, gula* och *luxuria*.¹⁸ Dessutom kan man i ett soteriologiskt schema lätt följa gången från huvudsynd till salighet. Detta avslöjar en välstrukturerad pedagogik, vilket också kännetecknar hela det skolastiska tänkandet.

Tanken hos Hugo är att visa hur man befrias från syndens sjukdom och fullkomnas genom att steg för steg tillägna sig dygdens *habitus* och därmed själens hälsa. Härvid förvärvar man den himmelska saligheten. Såväl huvudsynderna som deras motsvarande dygder utgör alltså ett sätt att vara och det är människans inre omformande till Kristuslikhet man eftersträvar.

Bibliska berättelser om hur Jesus botar och helar gav tanken på *Christus medicus* som helar den syndasjuka med botens medicin. Hugo av S:t Victor hade denna tanke, men den var inte ny med honom,

16 Kilström 1958, s. 46–47.

17 Kilström 1958, s. 38.

18 Högmöd, avund, vrede, lättja, girighet, frosseri och vållust. Det förekommer många variationer i dessa ordningar, framför allt när det gäller dygderna och andegåvorna; ett annat vanligt minnesord för huvudsynderna är *SALIGIA*.

utan kan spåras ända tillbaka till Johannes Cassianus.¹⁹ Även hos Hugos många efterföljare fanns tanken kvar på huvudsynderna som sjukdomar i själen: När dessa, genom att huvudsynderna biktas, blir avslöjade ges möjlighet att ordinera effektiva botemedel med hjälp av ett soteriologiskt schema, Hugos eller något av hans många efterföljares. I bikten visar syndaren sina själsliga sår. Prästen ställer diagnos, lägger förband genom avlösning och ordinerar för läkeprocessen rätt medicin genom boten.²⁰

Virginia Langum skriver att boten är palliativ,²¹ medan Kilström beskriver den som både helande och profylaktisk.²² Palliativ kan den kanske vara i så motto att en människa så länge hon lever knappast kan leva som fullkomnad utan att begå några felsteg, men den enskilda synden, för vilken medicinen ordinerats blir både förlåten och gottgjord, såret blir alltså utläkt. Därför är Kilströms ordval bättre. Boten syndaren åläggs har ju dubbel effekt såsom läkemedel för den redan begångna synden och ett samtidigt förebyggande av nya synder, vilka då förutsätts bli allt mindre allvarliga. Med de olika stegen i frälsningsschemat ges därmed möjligheten att klättra högre mot sitt eget fullkomnande. Ordet palliativ föder däremot tanken att det skulle vara omöjligt att uppnå fullkomningen inför sin dödsstund, eftersom boten då enbart skulle vara lindrande och inte läka ut synden helt, men predikan på helgon dagar säger att det är både eftersträvansvärt och möjligt att uppnå perfektion.²³ Där undervisas om helgonens förebildlighet och den enskilde uppmanas att ta efter för att nå samma mål som de – den himmelska saligheten.

Hugos av S:t Victor stora insats i detta sammanhang var enligt Kilström skapandet av ett schema som tydligt visar vägen till befrielse från syndens sjukdom och delaktighet i himlens salighet, men många fler än han var medskapare av detta tanke-system. På

19 Kilström 1958, s. 39.

20 Langum 2016, s. 29.

21 Langum 2016, s. 34.

22 Kilström 1958, s. 39.

23 Kilström 1958, s. 295–296.

svensk mark var det framför allt Laurentius av Vaksala och magister Mathias, båda 1300-talsteologer, som tog upp tråden från Hugo och gav ut liknande skrifter. Laurentius räknar i sin *Summula* upp de sju huvudsyndernas vardera sex avkommor och indelar också synderna i mortala och veniala, dödliga och förlåtliga, allt för att bikten ska bli heltäckande och absolutionen, avlösningen, fullständig.²⁴ Magister Mathias lyckas i *Homo conditus*²⁵ beskriva en heltäckande frälsningsväg ända från syndafallet. Han får med hela det kateketiska stoffet, men likt exempelvis Bonaventura och Edmund av Canterbury nere i Europa, förbehåller han sig rätten att blanda de olika kategorierna efter sin egen plan. Den friheten i kombinationsalternativ är fullt möjlig och innebär i sak ingenting nytt, då allt ändå leder till samma resultat.²⁶

De sju bönerna i Fader Vår placeras av Edmund av Canterbury långt senare i schemat, liksom även av magister Mathias, där de framträder först i slutet och då har en satisfaktorisk, gottgörande, karaktär.²⁷ Hos Bonaventura används de för att be om Andens sju gåvor.²⁸

Redan Augustinus beskriver de sju andegåvorna som ett stegvist klättrande. Här är utgångspunkten gudsfruktan (1),²⁹ vilken driver oss att ta reda på Guds vilja, varefter vi genom fromhetens gåva (2) blir ödmjuka och vinner kunskapens gåva (3). I detta stadium föds beslutsamheten (4), varigenom man renar sin själ genom att reagera på de lägre begär man hittills drivits av, vilket ger barmhärtighetens gåva (5), där man lär sig älska även sina fiender. Här erhåller man insiktens gåva (6) och börjar kunna skåda Gud, men först när inte bara ögats, utan också hjärtats syn renats är man framme vid vishetens

24 Kilström 1958, s. 119.

25 Mathias Lincopensis, *Homo conditus* (passim).

26 Kilström 1958, s. 151, 157.

27 Mathias Lincopensis, *Homo conditus*, kap. IX: 36–53. Svensk översättning i Piltz 1986, s. 92–97.

28 Kilström 1958, s. 150–152, 156.

29 Augustinus har således den omvända ordningen gentemot Jes. 11:2, där visheten inleder och gudsfruktan avslutar.

gåva (7). ”Herrens fruktan är vishetens begynnelse”, konstaterar Augustinus med ord från Psalt 111:10 / Ords 9:10.³⁰

Tanken på ett stegvist klättrande finns även i den Helige Benedictus regel, där det gäller tolv steg i övandet av ödmjukheten tills man når ett fullkommande av själsförmögenheterna.³¹

Gregorius den store menade att andegåvorna och dygderna var ”systerar”. Hugo var den förste som skilde dem åt i varsin sjutalskategori genom att betrakta andegåvorna som en förutsättning för dygderna.³² De sju huvuddygderna är en sammanställning av de fyra kardinaldygderna från antiken – *prudentia*, *justitia*, *fortitudo* och *temperantia* samt de tre teologiska dygderna *fides*, *spes* och *caritas*.³³ De förra är *virtutes acquisitae*, förvärvade dygder, vilka man övar sig i under hela livet, medan de senare är *virtutes infusae*, ingjutna dygder, vilka ingjuts i själen av Gud i dopet.³⁴ Dessa måste man dock bejaka och hålla vid liv.³⁵ En dygd är en inre kvalitet, en *habitus*, som gör det möjligt för människan att styra sitt handlande till något allt bättre, men gruppen med de sju är inte lika enhetlig som den för huvudsynderna.

Saligheterna, slutligen, är härledda ur Bergspredikans Saligpriser i Matt 5 och är hos magister Mathias åtta till antalet. Han beskriver hur den som uppnått detta tillstånd vandrar längs fridens väg, oåtkomlig för både motgångar, orätt och världens lockelser. Tvärtom skänker djävulens angrepp den salige möjlighet att än mer öka sin salighet då han sporras att öva sin uthållighet. De saliga får,

30 Augustinus, *De doctrina christiana*, bok II, cap. VII (s. 55 f).

31 Benedictus, *Regula Benedicti*, kap. VII. En mängd olika ordnar lyder under augustinregeln. Klostret S:t Victor hörde dit, precis som birgittinorden också formellt gör. Augustinregeln tillhör liksom benediktinregeln de äldsta klosterreglerna. Hos båda utgör kampen mot högmodet ett tydligt drag och därför har jag sett en likhet mellan de båda stegarna för själens förkovran hos Augustinus och Benedictus, något jag tror noterats också av skolastiska tänkare som till exempel Hugo.

32 Kilström 1958, s. 298.

33 Klokhets, rättrådighet, tapperhet och måttfullhet samt tro, hopp och kärlek. Kilström 1958, s. 42–43.

34 Kilström 1958, s. 282.

35 Piltz 1986, s. 166.

tillsammans med Kristus, ärva himmelriket eftersom de, liksom han, utstått lidande och prövningar.³⁶

Som ett *post scriptum* till denna genomgång av sjutalskategorier som förekom i uppbyggliga texter under medeltiden bör nämnas att även de sju sakramenten ofta anges som ett led i botandet av huvudsynderna på vägen mot den fullkomnade människan. Dessa är Kyrkans sätt att underlätta den enskildes strävan i det att denne får tillgång till *gratia infusa*, den ingjutna nåden, och sakramenten kallas därför för nådens kärle.³⁷ Också barmhärtighetsverken³⁸ var en kategori som togs upp i undervisningen. Påfallande är dock hur det saknas enhetliga bestämmelser för vad allmänheten borde undervisas i. Till viss del fick också kunskapskraven anpassas efter nivån på läskunnigheten.³⁹

Vadstenapredikan

Via magister Mathias, vars mest berömda verk, *Homo conditus*, lånat sin till svenska översatta titel till denna artikel, leds vi nu över till Vadstena kloster och den predikoverksamhet som under klostrets aktiva tid var synnerligen blomstrande. Denne betydelsefulla teolog i 1300-talets Norden, vilken vi känner genom hans stora produktion av teologisk litteratur, hade varit bikt-fader till klostrets upphovsman och *mater patrona*, den Heliga Birgitta och säkerligen utövat inflytande på henne. Det välförsedda biblioteket ägde hans skrifter och bröderna använde dem i predikan.⁴⁰

Vadstenensisk predikan följde mönstret för senmedeltida tematisk predikan på kontinenten. Som *thema* anges ett kort bibelord, som antingen hämtats från dagen evangelium eller, om det gäller en helgonpredikan, utgörs av ett bibelord som predikanten funnit

36 Mathias Lincopensis, *Homo conditus*, cap. V: 58–72. Svensk översättning i Piltz 1986, s. 81–83.

37 Kilström 1958, s. 267.

38 De sex barmhärtighetsgärningarna i Matt 25:35–36 samt den att begrava de döda, ett tillägg som gjordes på 1100-talet. Kilström 1958, s. 257.

39 Källström 2011, s. 259, 264.

40 Andersson 2015, s. 175–176.

applicerbart på föremålet för predikan. *Thema* följs av ett *prothema/exordium*, ett avsnitt som i Vadstena var starkt marianskt präglat⁴¹ och alltid avslutades med *Ave Maria*. Därefter upprepas *thema* och predikans huvuddel, *expositio*, följer. En *distinctio* görs, där huvudavdelningar härleds ur *thema* och går igenom var för sig med de underavdelningar predikanten funnit hos dem med avseende på föremålet för predikan. För sin trovärdighets skull anför han ett antal tillförlitliga källor, *auctoritates*, vanligen från Bibeln eller kyrkofäderna, men för Vadstenas del också Birgittas Uppenbarelser. Allt avslutas med en kort bön eller doxologi.⁴²

I båda avsnitten (*prothema* och *expositio*) kan budskapet i predikan tydliggöras med exempelberättelser, *exempla*. Berättelserna anpassas så att de som riktas mot klosterfolket är mer allegoriska än dem allmänheten förväntas förstå. De senare är mer anekdotiska.⁴³ Med tanke på vårt huvudärende här att undersöka hur predikanterna förmedlar den frälsningsviktiga kunskapen till allmänheten, är det värt att framhålla hur viktiga dessa *exempla* var som pedagogiskt-retoriska verktyg.

Birgittas egna *exempla* i Uppenbarelserna kan vara antingen allegoriska eller anekdotiska och ibland handla om lätt igenkänningsbara personer i det översta samhällsskiktet. Berättelserna utgör hos henne ”frälsningslektioner” och visar på människans möjlighet att välja rätt eller fel väg. Ordvalet kan vara starkt och omskakande, eftersom Birgitta ansåg att de som hade makten ledde övriga i fördärvet, bort från Gud och frälsningsvägen. Detta skulle leda till straff efter döden och måste därför stoppas.⁴⁴ Birgitta är profeten som upptäcker synden, ibland enbart med luktsinnet,⁴⁵ och hjälper de moraliskt sjuka.

41 Vadstena kloster var helgat åt Jungfru Maria.

42 Redogörelser för den tematiska predikans struktur finns på många håll. Jag har här som stöd för minnet använt Borgehammar 1990, s. 153–155, som alltså får utgöra *auctoritas* för mina påståenden.

43 Letzter 2013, s. 292.

44 Letzter 2013, s. 294.

45 Birgitta, *Rev.* VI:87; *Extr.* 81.

I predikningarnas exempelberättelser är däremot tonen mer vardaglig och lättillgänglig. Här finns en tydlig kollektiv/allmän dimension istället för det individuella utpekandet hos Birgitta själv. Folkloristiska *exempla* är inte ovanliga och berättelserna har lyckliga slut. Det är praktiska argument för att arbeta på sin frälsning som presenteras i predikan till folket.⁴⁶

Vi övergår nu till analysen av de tre utvalda predikningarna. Denna sker jämsides med innehållsreferaten för att det ska gå lätt att följa. Analysen sker, som ovan nämnts, med tanke på Situation, Syfte och Strategi. I avsnittet närmast efter genomgångarna försöker jag sluta mig till några påståenden om de influenser som verkar ha präglat predikanterna genom att jämföra med vad som inledningsvis beskrivits om medeltida tänkande kring själens frigörelse från synd och utveckling mot sitt fullkomnande.

Tre predikningar

1. *De sancta Byrgitta matre nostra gloriosa*⁴⁷

Författare till den äldsta predikan är Thorirus Andree, som inträdde i klostret 4 augusti 1392,⁴⁸ endast tio månader efter Birgittas kanonisering. Det var dock inte förrän 1396 som det på ett provinsialkoncilium beslutades att den Heliga Birgittas fest skulle firas 7 oktober och vara landsfest.⁴⁹ Thorirus sändes ut på resor till Rom, Florens och Konstanz och var 1405–1414 den som förde Vadstenadiariet. Han dog 1418, på hemvägen från konciliet i Konstanz.⁵⁰

Predikan finns i handskriften C 259, 59r–61r och är inte utgiven. C-samlingen finns nu i Uppsala universitetsbibliotek. I den ingår det som finns kvar av brödrakonventets bibliotek i Vadstena, runt 400 av de cirka 1500 handskrifter klostret ägde då reformationen

⁴⁶ Letzter 2013, s. 301.

⁴⁷ ”Om den Heliga Birgitta, vår ärorika moder”.

⁴⁸ Gejrot (ed.) 1996, s. 56/57, § 71:2

⁴⁹ Gejrot (ed.) 1996, s. 62/63, § 87.

⁵⁰ Silfverstolpe 1898, s. 112.

bröt in. Volymen C 259 är troligen färdigställd i Vadstena år 1400.⁵¹ Det är en samling predikningar för både söndagar och helgondagar och nyligen har man kunnat fastslå att det är Thorirus Andree som är dess upphovsman. Roger Andersson har därefter kunnat datera predikningarna och kommit fram till att den här analyserade hölls 7 oktober 1397.⁵² Om situationen den hölls i anges ingenting. Man får dock anta att den vänder sig *ad populum*, till folket, även om det inte utesluter att även klosterfolket fanns bland åhörarna.⁵³ Så nyligen efter kanoniseringen bör det ha ansetts viktigt att göra festdagen för klostrets *mater patrona* till en av årets större dagar.

Denna predikan inleds inte på det vanligaste sättet med ett *prothema*, utan har istället en *introductio* där *thema*, *Ora pro nobis*, *quoniam mulier sancta es*⁵⁴ från Judit 8:31 (8:29 i Vulgata) presenteras med några förnuftsargument kopplade till sig. Det är tydligt att pedagogiken syftar till att övertyga och strategiskt bygger på Ciceros tre retoriska plikter *docere–delectare–movere*.⁵⁵ Låt oss titta närmare på vad Thorirus säger:

Inledningsvis sägs att den som har ett viktigt ärende att lösa bör uppsöka den som har kontakter med makthavaren. Det har förstås Birgitta genom sin vänskap med den Högste Kungen. Thorirus framhåller vår livsresas imperfektion och det framtida hemmets perfektion, som kan nås av den som ber om Birgittas förbön.

Huvudtexten därefter byggs kring *docere*, med *movere* i illustrerande *exempla*:

Huvudtexten delas i fyra delar, som beskriver fyra dygder. Birgitta sägs ha haft fyra bibliska kvinnor som förebilder i dessa dygder och Thorirus redogör med utgångspunkt i de bibliska referenserna för hur det tar sig uttryck hos Birgitta: *sapientia* (vishet) – Avigajil

51 Andersson-Schmitt & Hedlund 1990, s. 186.

52 Andersson 2011, s. 40.

53 Man har i klosterbiblioteket funnit i hast nedtecknade s.k. *reportaciones* med inblandade svenska ord, som tyder på att bröderna antecknat medan de lyssnat på varandra. Hallberg 1995, s. 102.

54 ”Be för oss, du som är en from kvinna.”

55 Undervisa–behaga–beröra.

(1 Sam 25); *fortitudo* (tapperhet) – Judit (hela Judits bok); *diligentia* (flit) – Marta (Luk 10:38–42); och *timor Dei* (gudsfruktan) – Ester (Ester 15:16–17⁵⁶).

Vishet, fortsätter Thorirus, är att bygga sin själ på ödmjukhetens fasta grund, *humilitas*, den grund Kristus lägger för oss att sedan bygga dygderna på. Den är oklok som låter sitt hus raseras av synd. Den vises hus är en inre borg, en värld av inre värdighet där man med magister Mathias ord om salighetstillståndet går fram oberörd av världens fåfänglighet och påtryckningar mot ett möte med Gud och evigt liv. Ett handfast råd från Birgittas Uppenbarelser är att lära sig vishet av en vis människa.

Tapperhet är att tåla prövningar och motgångar. Två *exempla* från kanonisationsakten berättar om händelser Birgitta var med om i Stockholm och Arboga där människor känt sig så provocerade av hennes person att de förolämpat henne grovt i både ord och handling. Birgitta ska då inte ha svarat med att tappa tålamodet, utan genom att på ett överraskande sätt ge förövarna rätt och förlåta dem och på så sätt bli herre över situationen. Genom att iscensätta dessa händelser ville djävulen få den skyddslösa änkan att vilja gifta om sig för att komma under en makes beskydd igen. Han ville dra henne bort från Gud och tillbaks till världens lockelser, men över Birgitta kunde inte djävulen råda. Åhöraren sätts i en inre rörelse från indignation över hur Birgitta behandlades till beundran av hennes själsstyrka! Det är alltså *movere* som här används av Thorirus som retoriskt grepp.

När det gäller fliten beskriver Thorirus Birgittas sociala insatser för behövande medmänniskor, hennes barmhärtighetsverk, såväl i form av konkreta tjänster som av penninggåvor och framhåller Birgittas tillit till att Gud hjälper henne om hon ger bort allt.

Gudsfruktan slutligen är det som Thorirus lägger sin etiska emfas vid. Här blir han mycket engagerad. I predikans sista fjärdedel argumenterar han med många och tydliga ord om vikten av att inte falla för det fåfängliga. Birgitta, säger han, gjorde inte det, utan tänkte

⁵⁶ Saknas i Bibel 2000.

endast på att frukta Gud. Detta var skälet till att Kristus krönte henne i evigheten som sin älskade brud.

Att smycka sig, fortsätter Thorirus, är att vanära Gud och visa otacksamhet, eftersom han skapat människorna till sin avbild. Birgitta brydde sig inte om sitt yttre, utan odlade sin inre skönhet. Fåfång skönhet är bedräglig och lurar människan bort från Gud. Vackra kläder är ett tecken på högmod, alla synders upphov. De höljer en andlig död, precis som svepningen döljer en död kropp. Det är djävulen som på det viset lägger ut sina nät. Det är klandervärt både att åtrå och att vilja bli åtrådd, för det är ett gift, även om ingen skulle dricka av det. Den som hänger sig åt fåfänga är som en kropp med en död själ. Resonemanget för tankarna till *Frau Welt*-motivet om den vackra kvinnan som får männen på knä, men vars baksida är täckt av maskar och paddor, ett mycket spritt motiv i konst, litteratur och exempelsamlingar i Tyskland,⁵⁷ där Thorirus reste mycket. Han säger i samma anda att en kristen som i sitt yttre inte visar sin tro, bär på en orm i sitt inre.

Vi ser här hur Thorirus går från en lugnt flödande ton i sin utläggning till att i avsnittet om gudsfruktan och fåfänga övergå i ett språk som i sin skärpa börjar likna Birgittas egna skarpa ordval. Det är som om han brinner för att skydda sin församling från att falla i djävulens klor. De får inte låta sig luras!

Predikan avslutas med att man genom att iaktta Birgittas förebildlighet ska arbeta på att omformas till någon som inte skyr synden av rädsla för straff och helvete, utan av kärlek till Gud så som ett barn vill göra rätt på grund av kärleken till sin far, även om inga straff finnes. Thorirus är tillbaka i lugnet igen.

57 Benesch 2012, s. 5.

2. *Corona aurea super caput eius*⁵⁸

Denna predikan finns utgiven och utgivaren uppger att författaren inte är identifierad, men skulle kunna vara antingen Acho Iohannis eller Johannes Borquardi.⁵⁹

Acho hade möjligen danskt ursprung (Malmö)⁶⁰ och inträdde i Vadstena 1416. Likt Thorirus var han betrodd med viktiga uppdrag på resor, bland annat till konciliet i Basel samt till Finland inför grundandet av dotterklostret Nådendal. Han stannade i Vadstena kloster till 1442, då han valdes till biskop i Västerås. Acho dog i Vadstena 1453.⁶¹

Johannes inträdde i klostret 1428 och var generalkonfessor ett halvår från hösten 1443. Han omtalas som en god predikant och juridiskt kunnig och hade flera reseuppdrag för klostrets räkning. Han dog 1447 på en resa till Finland.⁶²

Texten finns i flera versioner i C-samlingen, av vilka C 312, 161r–163r har valts av utgivaren.

Thema, Corona aurea super caput eius, är här hämtat från Upp 14:14,⁶³ till vilket kopplas Upp 12:1. Kvinnan med en krona av tolv stjärnor är Jungfru Maria och månen hon står på är vi syndare som likt månen hela tiden är växlande och inte förmår förbli i det goda utan hjälp från himlen. Stjärnekranen är ett smycke av dygder. I kronan finns sju liljor som är dygderna ödmjukhet, gudsfruktan, lydnad, tålmodighet, ståndaktighet, mildhet och barmhärtighet. Mellan

58 ”En gyllene krona på hans/hennes huvud”. I bibeltexten är det Människosonen som har kronan på huvudet, men här låter predikanten istället Himladrottningen bära den i början, innan den förs över till Birgitta, som tjänar som exempel på hur den enskilde kan erhålla den gyllene kronan, dvs. den himmelska saligheten. Pronomenet *eius* heter likadant i maskulinum och femininum.

59 Fredriksson 1990, s.11.

60 Det eventuella malmöitiska ursprunget resoneras det om i Silfverstolpe 1898, s. 125–126. Trovärdiga argument för att han skulle ha haft sitt ursprung i Västerås stift lämnas dock i Ekström 1939, s. 152–162.

61 Silfverstolpe 1898, s. 125–127.

62 Silfverstolpe 1898, s. 85–86.

63 Författaren anger felaktigt Jesus Syraks Vishet.

liljorna finns sju stenar som gestaltar sju andra dygder, nämligen oöverträffad dygdighet, fulländad renhet, skönhet, vishet, tapperhet, klarhet och slutligen all glädjes fullhet och andliga sötma.

Efter ett bedövande vackert *prothema* tar predikans huvuddel vid, vilken inleds i samma vackra stil, varefter det omtalas fyra huvuddygder med vilka varje människa kan göra sig värdig kronan från Gud. En femte dygd kröner allt och är den som sätter kronan på huvudet.

Den första dygden är förstås ödmjukheten och mot den ställs högmodet. Den högmodiga själen ska istället krönas med prövningarnas och vanärens krona. Likt den fånge som nere i en brunn kan se stjärnorna på dagen ska den som böjer sig i djup ödmjukhet inför Kristus klarare se Gud och himlen, medan den som står på högmodets höjd inget ser. Högmodets tre kännetecken är skrånighet i talet, ängslan i tystnaden och agg i fråga om motstånd. Ödmjukandet bör ske på fyra sätt, inför världens mäktiga, de andligt fattiga, de andligt rika och världens fattiga.

Den andra dygden är frivillig fattigdom, eftersom världens rikedomar drar en bort ifrån att tjäna Gud och girigheten gör att härlighetens krona förloras.

Tredje dygden är kroppens och själens kyskhet. Den gyllene kronan skimrar på grund av kyskheten mer strålande än allt guld. Den som lever kyskt ska Gud förhärliga på ett särskilt sätt. ”Älska alltså, mina käraste, kyskheten så att ni undflyr otukten och Herren må ge er härlighetens krona”, uppmanar predikanten sitt auditorium och illustrerar avsnittet om kyskheten med hela fyra *exempla* där på olika sätt vinsten framhålls med att leva kyskt, liksom det goda i att även vakta sin mun och sitt hjärta, eftersom den som syndat i detta livet efter döden ska mista all glädje och kronan falla från hans huvud.

Kyskhetens dygd får av predikanten en extra betoning genom att den illustreras med så många *exempla*. Hans hängivenhet för ämnet framstår också tydligare genom att tilltalet *Karissimi*, Mina käraste, som normalt inleder predikans båda avdelningar, *prothema* och *expositio*, skjuts in mitt i en uppmaning att älska kyskheten.

Fjärde dygden är de till varandra gränsande barmhärtigheten och kärleken, i synnerhet med avseende på de fattiga. Ett långt *exemplum*

från *Liber apum*⁶⁴ om en storman som gav sina kläder till en fattig samt ett kortare om Birgittas givmildhet och omvårdnad av de fattiga och sjuka illustrerar, nästan helt utan kommentarer av predikanten.

Den extra femte dygden, den som kröner människan med fullkommandet, är uthållighet och orubblighet i goda förehavanden. Den som är trogen ända till döden ska krönas med livets krona, vilket illustreras av ett *exemplum* om fyrtio martyrer där en av dem inte höll ut, utan avföll. Hans krona gavs istället åt en hedning som bevittnat allt, kommit till tro och tagit hans plats.

Inte heller vid denna text anges det för vem den är tänkt, men med tanke på de många fångslände *exempla* den berikats med och det i själva predikotexten oerhört vackra uttrycket, håller jag för troligt att det är för folket den är tänkt. Jag tycker mig se ett något stramare sätt att uttrycka sig i predikningar som vänder sig till klosterfolk och präster. Det säkraste kriteriet för att det här rör sig om en predikan till folket är dock tilltalsordet *Karissimi*. Det maskulina ordet används i latinet när både män och kvinnor finns i gruppen som tilltalas. Således måste det vara vanligt folk som här adresseras, eftersom systrarna aldrig fick vistas där män fanns. Det feminina *Karissime* används när det enbart är kvinnor närvarande, alltså i predikan till systrarna. Till ett prästkollegium används tilltalsfraser av typen *Reuerendi patres mei et domini precarissimi/metuendi!*⁶⁵

Syftet i denna predikan är att behaga och beröra åhörarna, medan det torrt undervisande draget är starkt nedtonat. Detta märks framför allt på det generösa användandet av *exempla*. Dessa berättelser, som förvisso syftar till att lära åhörarna något, är mer lättillgängliga och lättare att minnas för oskolade lyssnare än det mer argumenterande resonemang vi mötte hos Thorirus Andree, och som kan upplevas lite torrt, men som jag trots det menar vänder sig till folket. Denna skillnad förstärks av det vackra språket, som även det bidrar till att behaga åhörarna och få dem att lyssna. Det gör att predikanten trots

64 Binas bok, *Bonum universale de apibus* av Thomas av Cantimpré, en allegori om ett bisamhälle som handlar om relationerna mellan över- och underordnade, skriven 1257–1263. "Thomas of Cantimpré" 2017.

65 "Mina vördnadsvärda fäder och nådigaste/mest vördnadsbjudande herrar!"

allt lyckas bedriva god undervisning, eftersom han förmår fånga uppmärksamheten, något som med en retorisk term kallas *captatio benevolentiae*. Han lyckas alltså visa hur man ska göra för att erövra den krönande dygden och själv vinna salighetens krona. Strukturen för en tematisk predikan är tydligare än vi sett hos Thorirus i det att den har huvuddelar och underavdelningar. En tydlig struktur torde också underlätta lärandet och minnet hos åhörarna.

Den etiska emfasen ligger i denna predikan på ödmjukheten och kyskheten samt på troheten mot Gud i den krönande dygden. Det är första, tredje och femte dygden och dessa avsnitt är, mer än andra och fjärde dygden, både tydligt strukturerade med underavdelningar och rikt utrustade med *exempla*, så att predikanten ger intryck av att vilja betona dessa tre som de viktigaste stegen i klättrandet mot fullkommandet: Har man ödmjukhet och kyskhet, kröns man med den gyllene kronan. Det är en betoning av det positiva, ett hjärtats tilltal, som präglar denna predikan.

3. *Die canonizacionis beate Birgittae in secundis vespere*⁶⁶

Författare till den tredje predikan är Nicolaus Ragvaldi, som i två perioder under 1500-talets första år var Vadstena klostrets general-konfessor, däremellan ett par år på samma position i Reval.⁶⁷ Han verkar också ha varit en av dem som förde Vadstenadiariet, närmare bestämt åren 1498–1499.⁶⁸

Predikan, som inte är utgiven, återfinns i handskriften C 303, 176r-186r, en volym med helgonpredikningar av Nicolaus, skrivna efter hans inträde 1476.⁶⁹ Han dog 1514 och närmare än så kommer vi inte dateringen av denna predikan.

*Thema, Lucerna fulgoris illuminabit te,*⁷⁰ är från Luk 11:36. Evangelieperikopen för den Heliga Birgittas kanonisationsdag är enligt

66 "På den saliga Birgitta kanonisationsdag, vid andra vespere."

67 Maliniemi 1942, s. 64–65.

68 Maliniemi 1926, s. 145.

69 Andersson-Schmitt, Hallberg & Hedlund 1991, s. 18.

70 "En lampas ljus ska belysa dig."

Breviarium Lincopense Luk 11:33 och framåt, texten om att ögat är kroppens lampa.⁷¹ Predikotillfället anges av Nicolaus till andra vespern, då man efter flera predikotillfällen under dagen nått slutet av perikopen.⁷²

Situationen är helt klart en predikan till folket, då Nicolaus hälsar sin församling med ord om att de kommit dit för att de söker ljuset från Guds nåd, eftersom de fruktar syndens mörker.⁷³ Detta ljus, säger Nicolaus, förmedlas av Jungfru Maria och från henne via Birgitta till oss. Predikanten är mycket tydlig med att även någon som har dygder lika många som Paradisets träd, blommor och örter förlorar allt om han har en enda dödssynd som han inte ångrar och gottgör. Icke ångrade, bekända och gottgjorda dödssynder leder obönhörligen till den eviga döden för själen, vilken är katastrofal i jämförelse med kroppens tillfälliga död.

Syftet är att upplysa och undervisa och det gör Nicolaus så ordentligt att predikan i långa stycken ger intryck av föreläsning. Strategin är *movere* för att få människor att inse allvaret, nästan skrämmas. Vi ser i det följande hur det blir tydligt:

Högmodet är den farligaste av synderna och den man speciellt ska akta sig för. Efter en lång utläggning om högmodets faror, som vänder Guds ansikte från människan och gör henne oemottaglig för nåden, gås de sju dödssynderna igenom: högmod, girighet, frosseri, otukt, vrede, avund och lättja. De fyra sista har graderingar som god/naturlig, förlåtlig och dödlig. Girighet och frosseri presenteras med sina följdssynder. Alla dödssynderna utgör följder av högmodet.

Sedan presenteras, med tanke på att det är kanonisationsdagen, Birgittas meriter och heliga liv. Hennes grunddygd är ödmjukheten, grunden för alla andra dygder. Denna har hon lärt av Kristus själv, vilket resulterat i en allt överskuggande kärlek till Gud. Församlingen uppmanas älska Gud så som Birgitta gjorde. Denna kärlek

71 *Breviarium Lincopense*, Index (Fasciculus 4:1), s. 75.

72 Jag tackar Erik Claeson för denna upplysning.

73 Det ovan förda resonemanget angående tiltalsordet *Karissimi* i *Corona aurea super caput eius* kan överföras direkt även på denna predikan, vilket alltså styrker att den vänder sig *ad populum*, till folket.

har fem kännetecken: undvikande av synd, goda gärningar utförda med glatt hjärta, kärleken till nästan (såväl vänner som fiender), tålmodighet gentemot det onda som drabbar samt givmildhet och omsorg genom barmhärtighetsverken.⁷⁴

Nicolaus tar upp frågan om varför alla som kommer till Vadstena för att be om helande från sjukdom inte bönhör och förklarar att alla inte helas kroppsligen, men att det andliga helandet efter ånger, bekännelse och botgöring är ett större mirakel. Han betonar biktens nödvändighet och säger att den som går in och ut genom Förlåtelsens port i kyrkans östra gavel ska få gudomlig kärlek genom det trons ljus han möter.⁷⁵ Sju *exempla* hjälper församlingen att förstå vad Nicolaus vill förmedla och framhäver vikten av bikt. Han lägger sin etiska emfas vid att vända all synd ryggen, särskilt högmodet, upphovet till alla andra synder. Detta märks i hans noggranna genomgång av alla huvudsynder och några av deras följsynder, graderade som naturliga, förlåtliga eller dödliga.

Världen i Vadstena och Vadstena i världen

Utöver det reciterande av de kateketiska grundstyckena trosbekännelsen, Fader Vår och Ave Maria, som förekommit i gudstjänsten och befäst dem i människors minne, har även predikan varit ämnad att tillhandahålla väsentlig kunskap för den kristnes frälsning.⁷⁶ Detta uppfyller samtliga tre redovisade predikningar väl. De griper sig dock an uppgiften på olika sätt, vilket vi ska se i det följande.

Sedan bikten från Fjärde Laterankonciliet 1215 utvecklats till ett sakrament blev syndamedvetenheten avgörande för dess avläggande. Bikten blev ett salighetsmedel och kravet på dess fullständighet var därför absolut. Huvudsynderna med species, avkommor, var viktiga att få insikt om, men mot slutet av medeltiden blev också en mängd

74 Enligt Birgitta är den som tjänar Gud immun mot smitta, då sjukdom kommer av synd. Alltså kan den kristne med frimodighet ägna sig åt vården av de sjuka (jfr Langum 2016, s. 10).

75 Birgitta, *Extr.* 31.

76 Kilström 1958, s. 108.

andra kategorier, varav dekalogen var den viktigaste, nödvändiga att känna till. Vid tiden för Nicolaus Ragvaldis predikan hade de kategorier som skulle gås igenom vid bikten vuxit till en djungel.⁷⁷ Detta märks dock inte i hans predikan, som är klart fokuserad på huvudsynderna och några få underavdelningar. Tydligt är dock att han varit medveten om utvecklingen. Han kallar huvudsynderna för dödssynder, eftersom de, om de inte biktas, leder till själens eviga död, en senmedeltida utveckling av terminologin.

I en annan av Nicolaus predikningar syns det tydligt att han är medveten om vad den kateketiska undervisningen ska innehålla. Det är i en predikan på S:t Henriksdagen i C 362, 62r-68r, där han säger att S:t Henrik visste att predikan för folket borde innehålla undervisning om ”de tolv trosartiklarna, de sju huvudsynderna, de tio buden, de sju sakramenten, de sju andegåvorna, saligheterna och andra moraliska ämnen.”⁷⁸

Nicolaus uppställning av synderna är inte i samma ordning som varken Gregorius eller Hugos av S:t Victor. Inte heller fullföljer han Hugos soteriologiska schema, av vilket varianter finns hos de i Sverige inflytelserika Laurentius av Vaksala och magister Mathias, skrifter han säkerligen var förtrogen med, eftersom de fanns i klosterbiblioteket. Som botemedel mot högmodets synd anger han Kristi död och den egna.⁷⁹

Ett tydligt inflytande från nominalismens tankar om den fria viljan som grund för synden gör sig alltså här gällande. Det är inte en inre beskaffenhet, en *habitus*, som är orsak till synden.⁸⁰ Därmed blir det heller inte ett arbete på att omforma själen och sinnelaget till större Kristuslikhet, en Kristus-habitus, som anges som lösningen på

77 Kilström 1958, s. 113–115.

78 ... *de XII articulis fidei, vel de VII viciis capitalibus vel de X preceptis, vel de VII sacramentis, vel de VII donis Spiritus Sancti, vel de beatitudinibus et aliis materiis moralibus* ... Maliniemi (ed.) 1942, s. 340.

79 Detta med den egna döden som botemedel kan tyckas märkligt, men Nicolaus utvecklar sedan sin tankegång och förklarar att man motstår syndens frestelse genom att ta sin tillflykt till Kristi lidande, samtidigt som man betänker sin egen död.

80 Kilström 1958, s. 131.

hur man undkommer benägenheten att synda, utan snarare en uppmaning att kopiera helgonens, t.ex. Birgittas föredömliga handlande. Birgittas föredömlighet och Bibeln är det som ska upplysa syndaren så att han av egen vilja kan *välja* det rätta handlandet. Ändå framhåller Nicolaus lite motsägelsefullt högmodet som roten till alla andra synder och ödmjukheten som roten till alla dygder. Detta är förvisso traditionell kyrklig lära, men innebär att *superbia* respektive *humilitas* då ändå utgör en *habitus* som styr handlandet.

Nicolaus vinnlägger sig om skolastikens gradering av synderna som naturliga, veniala (förlåtliga) eller mortala (dödliga) samt om deras kausalsamband. Omständigheterna kring den begångna synden var viktig för giltig absolution och rätt botgöring.⁸¹ Nicolaus befinner sig i det senmedeltida övergångsskede som blandar gammalt och nytt.

Till skillnad från Nicolaus, som utgår från huvudsynderna, utgår de båda första predikningarna istället från en uppsättning dygder. Kilströms konstaterande av dygdernas grupp såsom icke enhetlig⁸² är uppenbart riktigt, eftersom uppräkningsarna av dygderna skiljer sig från varandra. Dygderna är här inga föreskrifter, utan karaktärsegenskaper hos de människor som lever i nåden. De utgör hjälpmedel för barmhärtighetsverken i kampen mot huvudsynderna och förverkligandet av *caritas*⁸³ och det får man misstänka är anledningen till att dessa kategorier blandas så som här i predikan ett och två.

Barmhärtighetsverken visar på att det kristna livet fungerar rätt. Thomas av Aquino behandlar dem som både funktioner av och vägen till *caritas*, kärleken till Gud och nästan.⁸⁴ Så behandlar han även

81 Kilström 1958, s. 119, 140.

82 Kilström 1958, s. 283.

83 Kilström 1958, s. 259.

84 Thomas använder termen *dilectio* för kärleken till Gud och nästan och *caritas* som det mer övergripande ordet för kärlek: *Sicut iam dictum est, tota lex Christi dependet a caritate. Caritas autem pendet ex duobus praeceptis; quorum unum est de dilectione Dei, reliquum de dilectione proxime.* ("Såsom nu sagts, beror hela Kristi lag på kärleken. Kärleken däremot beror av två bud, av vilka det ena avser kärleken till Gud, det andra kärleken till nästan.") Thomas de Aquino,

dekalogen, som han menar är anvisningar för förverkligandet av det dubbla kärleksbudet.⁸⁵ Den Helige Andes gåvor sätts av predikanterna också in i dygdeläran.

Thorirus, som både blandar goda egenskaper från olika kategorier och visar tecken på att vara direkt eller indirekt influerad av Thomas, rör sig således med två huvuddygder (vishet och tapperhet), ett barmhärtighetsverk (flit) och en andegåva (gudsfruktan). Han går sedan på Thomas linje som är att rädsla för straff inte är något fullgott skäl att avstå från synd. Rädslan ska avse risken att bli skild från Gud.⁸⁶

Författaren till den andra predikan ställer på klassiskt vis upp ödmjukheten som den förnämsta dygden och motsatsen till högmodet. Den fjärde dygden är barmhärtigheten och kärleken, vilka hör ihop, något som också framhålls av Thomas av Aquino. De övriga tre dygderna tycks mig vara inspirerade av klosterlöftena: framför allt frivillig fattigdom och kyskhet, men även den femte dygden som är uthållighet och orubblighet. Den skulle kunna jämföras med klostrens uppmaning till *stabilitas*. Lydnaden, som också ingår i klosterlöftena nämns dock inte.⁸⁷

Av den ovan gjorda genomgången kan slutsatsen dras att vadenabrödernas predikan på många punkter överensstämmer med det skolastiska tänkandet kring den frälsningsnödvändiga undervisningen, i den mån denna kunde sägas vara enhetlig. Jämförelsen med några av de centrala litterära verken på området visar på det. De här valda predikanterna reste alla ut i Europa, fick impulser vid t.ex. koncilierna och uppdaterade och utökade klostrets bibliotek. Sannolikt hörde de då också kontinentala predikningar. Thomas av

Collationes.

85 Kilström 1958, s. 259–260.

86 Kilström 1958, s. 153. Thomas anger budorden som rädsans upphov, men säger att de egentligen uttrycker det dubbla kärleksbudet, alltså *caritas*. Bud 1–3: Gud, bud 4–10: nästan. Thorirus tar inte upp detta.

87 Fattigdom, kyskhet och lydnad utgör ”de evangeliska råden”, råd för den som vill uppnå fullkomlighet (Borgehammar 2006, s. 96). Det är möjligt att predikanten ser en koppling mellan den femte dygden och lydnaden, men det sägs i så fall inte.

Aquino verkar ha haft direkt eller indirekt inflytande och ekon av magister Mathias hörs ibland. Hugos av S:t Victor soteriologiska schema, eller någon efterföljares, syns däremot inte tydligt i dessa predikningar, inte ens i den tidigaste. Någon tydlig steg-för-steg-lösning från syndens habitus till dygdens syns inte och inte heller är tanken på synderna som sjukdomar, som Langum presenterar i sin bok, behandlad. Förmågan att motstå synden övas bäst med att ta efter Birgittas ödmjukhet och hennes sätt att se på tillvaron, livet och döden, rätt och fel, att vara uppmärksam på djävulens försåt och se på hur Birgitta hanterat uppkomna situationer. Birgitta själv blir alltså i sin fullkomlighet det bästa pedagogiska redskapet för predikanterna, vilket kan ha gjort schematiken överflödig.

Ett tydligt birgittinskt särdrag är förstås den tyngd Birgittas Uppenbarelser tillmäts. De står inte Bibeln långt efter i auktoritet.⁸⁸ När ämnet för studiet som här, ligger på det moraliska planet blir det än mer tydligt, då merparten av Birgittas texter berör moraliska ämnen.⁸⁹ Om hon i sitt dagliga liv var en tystlåten person med sänkt blick, som Acho Iohannis säger i en annan predikan,⁹⁰ var hon desto kraftfullare då hon förmedlade gudomliga ord till människornas rätelse – men så var ju orden då inte heller hennes egna och plikten desto större att nå ut. Detta avspeglas i predikanternas stundtals kraftfulla uttryck, exempelvis när Thorirus talar om gudsfruktan och att inte låta sig fångas av fåfången.

Det begränsade urvalet predikningar här gör dock att slutsatserna inte kan tas för generella. Jag kan utifrån detta ringa material inte veta om det jag konstaterat för dessa också gäller andra av vadstena-

88 Bröderna kritiserades för sitt användande av Birgitta som auktoritet på ett sätt som jämställde såväl henne med de stora kyrkolärarna som hennes Uppenbarelser med den bibliska uppenbarelsen. Kritiken kom framför allt från Jean Gerson vid konciliet i Konstanz, dit Thorirus Andree skickades som klostrets sändebud. Härdelin 2009, s. 11–13.

89 I *Rev.* VI 39 finns en lång berättelse om huvudsynderna och hur de övervinns. Det är anmärkningsvärt att Nicolaus inte använt sig av den, men möjligen kan den ha använts i fastepredikningarna. Kilström 1958, s. 207.

90 In *canonizacione beate Birgitte*. Vitalis (ed.) 1991, Vitalis (övers.) 1992. Denna predikan återfinns i C 335, 237v–241r.

brödernas predikningar. För att kunna säga något med större säkerhet skulle ett betydligt större underlag behövas.

Kanonisationsdagen som vallfartsdag

Till sist en kort reflektion över att den Heliga Birgittas kanonisationsdag ansågs lämplig för kateketisk predikan, utöver all helgonpredikans allmänna inbjudan att tala om dygder och goda föredömen. Väntades extra mycket folk? Datumet 7 oktober ligger långt från den obligatoriska bikterminen i quadragesimal-fastan. Även om tidpunkten ligger bra efter avslutat skördearbete kan man inte utan vidare förutsätta att tillströmningen av pilgrimer var stor. Det fanns två Birgitta-dagar till, translationsdagen 28 maj och den himmelska födelsedagen 23 juli.⁹¹ Den förra inföll inom den hektiska vårbrukstiden 6 maj – 24 juni, då festpredikan endast hölls om den inföll på en söndag,⁹² men den senare låg i tid mellan slåtter och skörd och dessutom nära den största pilgrimsdagen, *S:t Petrus ad vincula*, den 1 augusti med sin omfattande avlat. 7 oktober var tillika landsfest och firades således med hög firningsgrad i alla landets kyrkor. Dock föreskriver *Liber usuum*, brödernas sedvanebok, vesperpredikan på de dagar då det kunde förväntas större sammankomster och anger Birgittas kanonisationsdag som en av dem.⁹³

Det finns också några indikationer på att det skulle kunna ha varit en viss tillströmning utifrån. En är Nicolaus Ragvaldis predikoinledning, där han kommenterar att människor kommit dit just den dagen därför att de söker Guds nåds ljus i fruktan för syndens mörker och längre fram i predikan att många också kommer för att be om kroppsligt helande. Predikan uppges dessutom ha framförts vid andra vespern, vilket bekräftar fler predikotillfällen den dagen än andra

91 Borgehammar 2006, s. 93. Dessa firades endast i Linköpings stift, men det var till ytan större då än det är idag.

92 Andersson 1993, s. 202.

93 Risberg (ed.) 2003, cap. 24 § 221: *Et quociens apud monasterium stacio seu notabilis concursus fuerit populorum, utputa in festis Annunciacionis Marie, Penthecostes, Iohannis Baptiste, beati Petri advincula et Canonizacionis beate Birgitte, ad utrasque vesperas solent fieri sermones.*

dagar, något som tyder på fler åhörare än vanligt. Det finns också en notis i Vadstenadiariet år 1469 om inledningen till ett försök till statskupp som skulle ha skett ”under vår moders, heliga Birgittas kanonisationsfests oktav, då många frälsemän var här i Vadstena”, som skulle kunna tyda på en viss tillströmning av pilgrimer.⁹⁴

Svaret på om man kom i större skaror till Vadstena för Birgittas kanonisationsfest tycks med förhandenvarande material svårt att säkert ge. Det finns indikationer åt det hållet, men hur stora skarorna var framgår inte.

Men i brittsommartid kunde pilgrimen stiga in genom Förlåtelsens port och låta förkunnelsens ord sjunka in i hjärta och sinne. Han skulle sätta fingrarna i väggens blankslitna hål och föras närmare sitt fullkomnande. Sången utan tid skulle ljuda i hans hjärta och med örat mot himlen skulle han hitta vägen hem.

Summary

Katarina Hallqvist, B.Th.

Centre for Theology and Religious Studies (CTR), Lund University, Sweden

katarina.hallqvist@hotmail.se

The Perfect Man

Spiritual Guidance on the

Via Perfectionis in Three Sermons from Vadstena Abbey

Living in the Middle Ages was living drawn into the ever ongoing drama of Salvation. At stake was the great conundrum of how to live one's life in order to reach eternal life in Heaven. Having reached the final days of life the ritual of proper dying, the *Ars moriendi*, proposed to the dying person a number of questions that ought to be answered with a Yes.

For this purpose an educational system developed where every person was taught about the foundations of Christian belief, the

⁹⁴ Gejrot (ed.) 1996, s. 348/349, § 797.

Credo, the Pater Noster and the Ave Maria. Furthermore it was necessary to know about sin, since the sacrament of confession had to be comprehensive in order to give full absolution. Teaching about sin and virtue and how to develop into a better person was transmitted by the Church through preaching and confession.

Gregory the Great had written about the seven capital sins, derived from the root of pride. In the twelfth century Hugh of St. Victor made a scheme of categories of seven, where he pointed out several steps of progress from a capital sin towards beatitude. From the state of sin a person should use first the relevant prayer from the seven prayers of the Pater Noster. Then he should take the next step to one of the seven gifts of the Spirit, then one of the capital virtues and after that reach the state of beatitude and be able to enter into Paradise.

This scheme of Hugh had an immense influence on medieval thinking and was followed by many others in edifying literature. Due to the words of Gregory the Great, capital sin and virtue were regarded as the cause of other sins or virtues. Sin and virtue were states of mind, *habiti*, and every person had to work oneself away from sin and build the *habitus* of virtue in heart and mind. In the Later Middle Ages the philosophical school of nominalism became influential and the power of will was emphasized. Through education every person should be able to choose the right way of life by means of free will.

In this essay, questions are asked about how this education was handled in the preaching of the Vadstena brethren. I have chosen three sermons for the Canonization Day of St. Birgitta, the foundress of the Abbey. My purpose has been to analyze each of them considering the situation of their delivery, their purpose and the strategy used by the preachers to achieve their purpose. I have sought their ethical emphasis in order to see what appears to have been most important to teach. Further, I have asked why the Canonization Day of St. Birgitta was considered a day when moral teaching should be preached and searched an answer in the possibility of a greater concourse of pilgrims. As a result I have found that, though the material is far too small to say anything in general, the brethren seem to have been aware of scholastic thinking about sin and virtue, though they

do not use any scheme of edifying steps for the soul. Perhaps the reason for that is the excellent pedagogical instrument provided by St. Birgitta herself in her *Revelations*.

Källor och litteratur

Opublicerade källor

Hos författaren:

Thorius Andree, "On Saint Birgitta, Our Glorious Mother", C 259, fol. 59r-61r, i engelsk övers. från latinet av S. Borgehammar.

Nicolaus Ragvaldi, "On the Canonization Day of Blessed Birgitta at Second Verspers", C 303, fol. 176r-186r, i engelsk övers. från latinet av S. Borgehammar.

Litteratur

- Andersson, Roger. 1993. *Postillor och predikan. En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia.
- Andersson, Roger. 2001. *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare. En studie i svensk medeltidspredikan på den 8:e söndagen efter trefaldighet*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia.
- Andersson, Roger. 2011. "Sermon Manuscripts of Different Kinds". *Medieval Sermon Studies* 55, s. 31-44.
- Andersson, Roger. 2015. "Magister Mathias och predikan i Vadstena kloster". *Kyrkohistorisk årsskrift* 115, s. 174-190.
- Andersson-Schmitt, Margarete & Monica Hedlund. 1990. *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*. Band 3: *Handschriften C 201-300*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Andersson-Schmitt, Margarete, Håkan Hallberg & Monica Hedlund. 1991. *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*. Band 4: *Handschriften C 301-400*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Augustinus, *De doctrina christiana*: Augustinus. *Tolkning och retorik*. Övers. Lars Nyberg. Skellefteå: Artos, 2006.
- Benedictus Reg. Ben.: Ingmar Svantesson OSB, ...och jag visste det inte! *Kommentarer till den Helige Benedictus regel*. Skellefteå: Artos, 2013.
- Benesch, Andrea. 2012. *Frau Welt. Ein Motiv im Wandel der Zeit. Analyse der Verserzählung "Der Welt Lohn" Konrads von Würzburg*. München: GRIN Verlag.
- Bibel 2000. Bibelkommissionens översättning.
- Biblia Sacra Vulgata*, ed. Robert Weber & Roger Gryson 1969. Fünfte, verbesserte Auflage 2007. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

- Birgitta, *Extr.*: *Den heliga Birgittas Reuelaciones extrauagantes*, ed. Lennart Hollman (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Ser. 2: Latinska skrifter, V). Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1956. [Sv. övers. i Birgitta, *Upp.*, bd IV, ”Bifogade uppenbarelsen”.]
- Birgitta, *Reg. Salv.*: Sancta Birgitta, *Opera minora*, I: *Regula Saluatoris*, ed. Sten Eklund (Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet. Ser. 2: Latinska skrifter, VIII:1). Lund: Berlingska, 1975. [Sv. övers. i Birgitta, *Upp.*, bd IV, ”Frälsarens ordensregel”.]
- Birgitta, *Rev.* VI: Sancta Birgitta, *Revelaciones*, Lib. VI, ed. Birger Bergh (Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet. Ser. 2: Latinska skrifter, VII:6). Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1991. [Sv. övers. i Birgitta, *Upp.*, bd III, ”Sjätte boken”.]
- Birgitta, *Upp.*: Den Heliga Birgitta. *Himmelska Uppenbarelsen*, bd I–IV. Övers. Tryggve Lundén. Malmö: Allhem, 1957–1959. Tillgänglig: <https://litteraturbanken.se/forfattare/LundenT/titlar> (Hämtad 2018-05-28).
- Borgehammar, Stephan. 1990. ”De dedicatione ecclesiae”. Göran Dahlbäck (red.), *I Heliga Birgittas trakter*, s. 151–167. Uppsala: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.
- Borgehammar, Stephan. 2006. ”En legend till firandet av Birgittas kanonisationsdag”. Saras Risberg (red.), *Dicit Scriptura*, s. 91–134. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia.
- Breviarium Lincopense*, ed. Knut Peters, post mortem editoris curantibus Bengt Strömberg, Inge Peters, Karl-Erik Wallin (Laurentius Petri Sällskapets Urkundserie, V 1–4:2). Uppsala 1950–1958.
- Claeson, Erik. 2014. ”Låt inte vår vilja ske utan Jesu Kristi”. *En undersökning av generalkonfessor Nicolaus Ragvaldis predikningar till systrarna i Vadstena kloster 1501–1506*. Masteruppsats, Lunds univ.
- Ekström, Gunnar. 1939. *Västerås stifts herdaminne*. Bd I: *Medeltiden och reformations-tiden*. Falun: Aktiebolaget Gustaf Blids Bokhandel.
- Fallberg Sundmark, Stina. 2009. ”Om konsten att dö på rätt sätt”. Markus Hagberg (red.), *Jean Gersons Ars moriendi. Om konsten att dö*, s. 35–67. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Fredriksson, Anna (ed.). 1990. *Corona aurea super caput eius. A Vadstena Sermon*. Uppsala: Uppsala University, Department of Classical Philology.
- Gejrot, Claes (ed.). 1996. *Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentar*. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.
- Gregorius Magnus, *Moralia in Iob*: S. Gregorii Magni *Moralia in Iob. Libri XXXIII–XXXV*, ed. Marcus Adriaen (Corpus Christianorum. Series Latina, 143 B). Turnhout: Brepols, 1985.
- Hallberg, Håkan. 1995. ”Reportaciones Vadstenenses – über das Predigen im Kloster Vadstena um 1430”. Monica Hedlund (red.), *A Catalogue and Its Users. A Symposium on the Uppsala C Collection of Medieval Manuscripts* (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, 34), s. 101–114. Uppsala: Uppsala universitet.

- Härdelin, Alf. 2009. "Jean Gerson – en senmedeltida praktisk teolog". Markus Hagberg (red.), *Jean Gersons Ars moriendi. Om konsten att dö*, s. 11–34. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Jørgensen, Johannes. 1942. *Den heliga Birgitta av Vadstena. Första delen (1303–1349)*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Kilström, Bengt Ingmar. 1958. *Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden*. Lund: CWK Gleerup/Almqvist & Wiksell.
- Källström, Hanna. 2011. *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden. Linköping och Lund* (Bibliotheca Theologiae Practicae, 89). Skellefteå: Artos.
- Langum, Virginia. 2016. *Medicine and the Seven Deadly Sins in Late Medieval Literature and Culture*. New York: Palgrave Macmillan.
- Letzter, Eva-Marie. 2013. "Teaching by Example: *Exempla* Used in Birgitta's Revelations and in Old Swedish Popular Sermons". Claes Gejrot, Mia Åkestam & Roger Andersson (red.), *The Birgittine Experience: Papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011*, s. 288–304. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Mathias Lincopensis, *Homo conditus: Magistri Mathiae canonici Lincopensis opus sub nomine Homo conditus vulgatum*, nunc primum ed. Andreas Piltz (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Ser. 2, Latinska skrifter, 9:1). Uppsala: Svenska Fornskriftsällskapet, 1984.
- Malin[iemi], Aarno. 1926. "Studier i Vadstena klostrets bibliotek". *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 13, s. 129–153.
- Maliniemi, Aarno. 1942. *De S. Henrico. Episcopo et martyre. Die mittelalterliche Literatur über den Apostel Finnlands. II: Legenda nova. Sermones* (Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar, XLV:2). Helsingfors: Finska Kyrkohistoriska Samfundet.
- Newhauser, Richard G. & Susan J. Ridyard (ed.). 2012. *Sin in Medieval and Early Modern Culture. The Tradition of the Seven Deadly Sins*. York: York Medieval Press.
- Nilsson, Bertil. 2005. "Linköpingskyrkan i västeuropeiskt kyrkorättsligt perspektiv". Kjell O. Lejon (red.), *Diocesis Lincopensis. II: Medeltida internationella influenser*, s. 52–77. Skellefteå: Norma.
- Piltz, Anders (övers.). 1986. *Magister Mathias. Vägen till Jerusalem. Valda texter ur Homo conditus*. Uppsala: Katolska bokförlaget.
- Risberg, Sara. 2003. *Liber usuuum fratrum monasterii Vadstenensis. The Customary of the Vadstena Brothers. A critical edition with an Introduction*. Diss., Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Rivers, Kimberly A. 2010. *Preaching the Memory of Virtue and Vice. Memory, Images and Preaching in the Late Middle Ages*. Turnhout, Brepols.
- Silfverstolpe, Carl. 1898. *Klosterfolket i Vadstena. Personhistoriska anteckningar*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Thomas de Aquino, *Collationes: Corpus Thomisticum. Sancti Thomae de Aquino Collationes in decem praeceptis*. Reportatio Petri de Andria. Tillgänglig: www.corpusthomaticum.org/cac.html (Hämtad 2018-05-01).

- ”Thomas of Cantimpré” 2017. Wikipedia. Tillgänglig: http://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_of_Cantimpr%C3%A9 (Hämtad 2017-12-26.)
- Wenzel, Siegfried. 2015. *Of Sins and Sermons*. Leuven: Peeters.
- Vitalis, Henrik (ed.). 1991. *In canonizatione beate Birgittae. A Vadstena Sermon*. Uppsala: Uppsala University, Department of Classical Philology.
- Vitalis, Henrik (övers.). 1992. ”På S:ta Birgittas kanonisationsdag”. Stephan Borgehammar (red.), *Från tid och evighet. Predikningar från 200-tal till 1500-tal*, s. 251–263. Skellefteå: Artos. (Tillgänglig som pdf-fil på www.artos.se.)